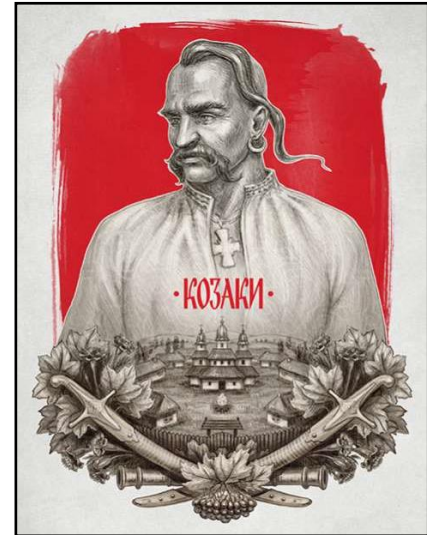

54-та Орликіяда Душа волі: Козацька Україна

З нагоди 500-ліття народження Гетьмана Дмитра “Байди” Вишневецького¹, засновника першої Запорізької січі, і 70-ліття заснування нашого куреня (імені Григора і Пилипа Орликів), Орликівці вирішили відвідати всім цікавий період в українській історії: козацьку добу.

Знаємо, що неможливо помістити історію козацтва в межах 20 сторінок. Тому будемо обмежувати обсяг цього річних матеріалів: постараємося вяснити передумови та виникнення українського козацтва; розвиток козацького суспільства та козацьких звичаїв; і вплив козаків на українську культуру та ідентичність впродовж останніх століть. По сьогоднішній день козаки нам є символом свободи, демократії, хоробрості, гордості—розглянемо, чому це так? Почнемо з початку ...

Передумови виникнення запорізького козацтва

Щоб зрозуміти виникнення запорізького козацтва, обов'язково зрозуміти становище (situation or condition) українського народу під час 16 ст. Однією з головних причин утворення козацтва були утиски (oppressions) з боку польської шляхти—особливо після *Люблінської унії*, коли на землях України запанував колоніальний польський режим.

Люблінська унія — утворення Речі Посполитої

Річ Посполита² (Polish-Lithuanian Commonwealth) існувала протягом 1569-1795 рр. на теренах сучасних Польщі, України, Білорусі, Литви, Латвії, південної Естонії та західної Росії. Держава утворилася 1569 р. внаслідок *Люблінської унії*, що об'єднала Королівство Польське (Польщу) та Велике князівство Литовське (Литву). Обидві держави та українці мали свої передумови для підписання цієї угоди:

- **Литва:** Після поразки у московсько-литовських війнах Литва опинилася у стані глибокої кризи і прагнула отримати військову допомогу (military support) від Польщі. Магнати, що були прихильниками незалежності, погоджувались на підписання угоди лише за умови існування у державі власного сейму (parliament).
- **Польща:** Польща хотіла скористатися важкими обставинами Литви та поширити свій вплив на слов'янський схід. Польська шляхта сподівалася отримати нові землі та залежних селян, коли в самій Польщі вільних земель майже не було.
- **Українці:** Українські шляхтичі (Додаток 1³) цікавилися політичними правами і становими привілеями (class privileges) для шляхти, і також планували собі відновити та налагодити (establish) ефективну оборону від турецько-татарських нападів. Вони пропонували об'єднати три держави на рівних засадах (three equal states), наполягали на збереженні свободи віросповідання (religious freedom) та місцевих звичаїв.

¹ Обов'язково згадати, що дата народження Гетьмана Дмитра “Байди” Вишневецького—невідома. Історики вважають, що Вишневецький народився в 1516 р. або 1517 р.

² Назва “Річ Посполита” (пол. *Rzeczpospolita*) походить від латинського *Res Publica*, а при написанні одним словом *Respublica* — Республіка, що перекладається, як Річ Всенародна (Посполита).

³ Додатки (appendices) знаходяться у кінці матеріалів. Інформація не обов'язковою для вивчення, але пропонуємо оглянути.

Наслідки Люблінської унії для українських земель

- Підляшшя, Волинь, Брацлавщина (Східне Поділля) й Київщина відійшли до Польщі (від Литви), у складі якої вже перебували Галичина та Західне Поділля.
- Польські магнати і шляхта здобули можливості для привласнення (appropriation) українських земель, визиску (exploitation) селян і міщан та релігійного гніту (religious oppression) українців.
- Після укладення Люблінської унії на землях Київщини, Брацлавщини, Задніпров'я почали з'являтися польські шляхтичі і фільваркова система (serfdom-based system).
- Після Люблінської унії проблеми віри та мови загострились (intensified):
 - **Берестейська церковна унія** – об'єднання католицької церкви з православною церквою України та Білорусі в 1596 р. В результаті Берестейської унії утворилася Українська греко-католицька церква (уніатська; Додаток 2), і православна церква в Речі Посполитій фактично опинилася поза законом. Українська церква поділилася на два табори - православних та греко-католиків, між якими розпочалася ідейна боротьба.
 - В Речі Посполитій панувала польська мова, і заснування єзуїтських (Jesuit) шкіл сприяло подальше поширення польської мови та католицизму в Україні. Таким чином поширилося ополячення (polonization) шляхти, зречення (renunciation) рідної мови та батьківської віри. Український народ втратив силу, здатну очолити боротьбу за відновлення державності.

Отже після підписання Люблінської унії у руках поляків фактично була зосереджена доля українців, створюючи загрозу існуванню українців, як окремого народу.

Виникнення українського козацтва

Передумови та причини виникнення козацтва на землях Дикого Поля, як вказував історик Михайло Грушевський, були захоплення українських земель польськими феодалами (feudal lords), поневолення й закріпачення українських селян, ополячення населення, і зростаючий вплив Римо-католицької церкви—все внаслідок управління Речі Посполитої.

- **Поширення панщини та запровадження кріпацтва польськими феодалами спонукали українських селян до масових утеч** (mass flight/migration) на окраїни (margins/edges) Речі Посполитої в пошуках кращої долі. **Ті, хто цінили свободу, утікали;** важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, аніж втрата свободи.
- **Землі Дикого Поля, степових просторів Центральної та Південної України, з багатими природними ресурсами, не були заселені** і надали українцям можливість займатися сільським господарством поза досяжністю польських феодалів. Також туди їхали авантюристи (adventurers), злочинці (criminals) та ін.

Козаки і ковбої – побратими?

Заселення Дикого Поля та розвиток козащини можна порівняти до історії “Дикого Заходу” в США—включно з їх впливом на культуру й ідентичність відповідних (respective) народів. Першопрохідці (pioneers), ковбої (cowboys) та Дикий Захід розглядаються в романтичному і героїчному світлі в американській культурі, як і козаки в українській.

“Степ - він і є степом ... Проблеми ковбоїв та козаків дуже подібні. [...] Їхня відвага та філософський світогляд також схожі.”

- *Дмитро Тьомкін, український композитор, чотириразовий переможець премії “Оскар” (four-time Oscar winner)*

Сам факт появи козацтва—організація та воєнізація (militarization) населення в південних степах—як вказував Грушевський, був реакцією на постійну татарську загрозу, яку Річ Посполита нездатна була усунути.

- **Під постійною загрозою нападу, українці змушені були опанувати складну військову професію.** Постійна боротьба з нападниками виробила з хлібороба, ремісника, особливий тип воїна - відважного і хитрого, який добре володів різними видами зброї, сповненого волелюбності й повсякчас готового до боротьби.
- **Козацтво поступово перетворилося на силу, здатну боронити рідну землю** від нападів чужинців, зберегти етнічну ідентичність, і *створити власну державу*.
 - 1556 р. - заснування українським князем Дмитром Вишневецьким на острові Мала Хортиця першої Запорізької Січі.
 - Запорізька Січ (Додаток 3) - християнсько-православна демократична республіка.
- Запорізька Січ відіграла особливо важливу роль в історії українського народу:
 - насамперед, у його національно-визвольній боротьбі (struggle for national liberation),
 - в розвитку збройних сил (armed forces) України та військового мистецтва,
 - в освоєнні й заселенні Дикого поля і, таким чином, розширення життєвого простору українського народу (expansion of lands occupied by Ukrainians), яке відбувалося мирно, без завоювань (conquest) чужих територій.

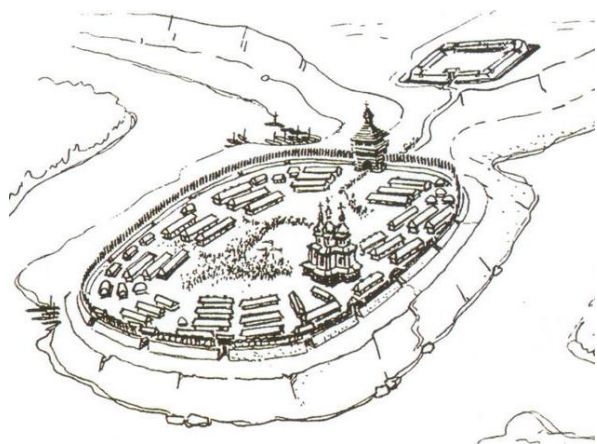

Дмитро “Байда” Вишневецький походив із давнього українського князівського роду. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. Вже у 1550 р. польський король Сигізмунд-Август призначив його старостою (official/administrator) черкаським і канівським (на землях Південної Київщини). Потім він отримав посаду прикордонного стражника (border guard) на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організував походи запорожців у територію кримського хана і на турецькі фортеці. Згодом був запрошений до Москви і як московський воєвода здійснював походи на татар. Останній похід Вишневецького розпочався у 1563 р. коли він із загонами козаків рушив до Молдавії. Там потрапив у полон і був переданий туркам. Народна пам’ять береже про “Байду” численні легенди, перекази, і пісні.

Поява січей

- Постійна загроза (threat) нападів татарів спонукала козаків до створення системи дерев’яних укріплень (fortifications) для власної безпеки—січі.
- Дослідники пов’язують походження слова січ із “засіками”, укріпленнями з дерев.
- Майже завжди Січ була розташована на річкових островах, ідеально укріплених самою природою. Відомо вісім дніпровських січей:
 - Перша розташовувалася на острові Мала Хортиця (нині на території міста Запоріжжя). Вона була зведена 1556 р. Вишневецьким і служила військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Восени 1557 р. запорізьку фортецю зруйнували кримські татари.
 - Пізніше місце козацької столиці неодноразово змінювалося, і в історії козацтва зафіксовано (recorded) кілька січей: Томаківська (1564-1593 рр.), Базавлуцька (1593-1638 рр.), Микитинська (1638-1652 рр.), Чортомлицька (1652-1709 рр.), Кам’янська (1709-1711 рр.), Олешківська (1711-1734 рр.), Нова Січ (1734-1775 рр.).

Споруди (structure) Січі робили з неї справжню фортецю: Січ була обведена високими валами (ramparts—defensive walls) з частоколом (stockades), на які ставилися гармати (cannons). Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені — бараки, де мешкали запорожці. Козацька залога (garrison) на Січі, що звалася також *кошем*, нараховувала кілька тисяч (іноді її чисельність доходила до 10 тис.) озброєних козаків. На площі містилася церква, будинки старшини, школа, господарські та військові будинки. Площа біля церкви була центром суспільно-політичного життя Запорізької Січі, де відбувалися Січові ради тощо. Поза валами був Січовий базар, куди приїжджали купці зі своїми товарами. Січовики продавали тут продукти своєї праці — рибальства і мисливства.

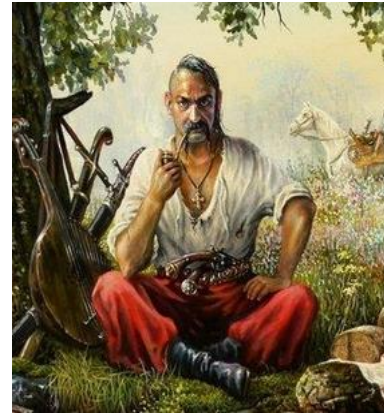
Теорії про походження слова “козак”

Теорія #1 (найбільш поширена): Слово походить з тюркських мов і означає вільна, озброєна, незалежна людина.

Теорія #2: Таку назву українське вояцтво дістало тому, що носило коси (оселедці).

Теорія #3: Слово походить від давнього слова “кос” – меч, і косак -> козак – це мечник, людина озброєна мечем, воїн. Ця назва підкріплюється народною назвою великого ножа – “косак”.

Теорія #4: Назва походить від слова “коза”, бо козаки були дуже хитрими і могли пролізти будь-куди.

Утворення Козацької держави

- Через важкі обставини українського народу, козацький рух набрав потужності (gained strength) і став рухом **національно-визвольним**.
 - Козацтво збільшувалося кількісно, розширювало терени свого впливу, домагалось визнання з боку польської влади.
 - З'явилася козацька верхівка, заможний прошарок (wealthy class).
 - Зростав військовий досвід козаків, покращилася їхня організаційна структура.
 Отже, поступово козацтво перетворювалося на провідну верству українського суспільства.
- Сформувавшись в умовах жорстокої боротьби проти литовських, польських та українських феодалів, з одного боку, і турецько-татарських агресорів – з другого, Запорізька Січ героїчно відстоювала (defended) свою незалежність.
 - Щоб перешкодити втечам селян на Січ та ізолювати Запоріжжя від України, правління Речі Посполитої збудувало на Дніпрі фортецю Кодак, але все одно не зуміло знищити Січ.
 - Будучи неспроможним ліквідувати Січ, правління Речі Посполитої демонстративно відмовилося юридично визнати її існування.
- Протягом 16-17 ст. Запорізька Січ мала ознаки держави: вона контролювала величезну територію степової України, мала свій уряд, військово-адміністративний устрій (system), власний суд, самостійні дипломатичні відносини з іншими країнами.
- У 1649 р. козацтво перетворилося на справжню державу. Козацька держава виникла в результаті найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій, під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. 8 серпня 1649 р. король Речі Посполитої Ян II Казимир і Військо Запорізьке на чолі з Хмельницьким уклали Зборівський договір. Цей договір вперше легалізував самоврядність (self-government) українських козаків у межах Речі Посполитої. Ця самоврядність втілилася в козацькому державному утворенні — Війську Запорізькому, також відомому як **Гетьманщина**.
- Територія козацької держави називалася **Землями Війська Запорізького** або **Вольностями Війська Запорізького**.
- Запорізька Січ відрізнялася від більшості тогочасних феодальних держав. Тут не існувало ні феодальної власності на землю (feudal land ownership), ні кріпацтва (serfdom); **панувала формальна рівність між усіма козаками** (право користуватися землею та іншими угіддями, брати участь у радах) і принципи найманої праці (employed labor).

Управління Запорізької Січі

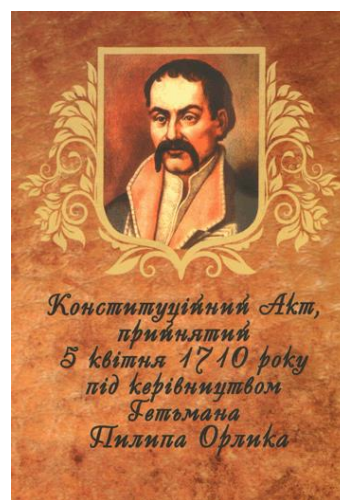
Запорізька Січ вважається одним з перших демократичних об'єднань в світі. Якщо взяти до уваги, що багато людей прийшли сюди через соціальну несправедливість, то це й не дивно. За формою правління Запорізька Січ була республікою: була виборча система, контроль за діяльністю яких здійснювала Січова Рада. На раді вирішувалися голосуванням всі важливі питання життя та діяльності Січі, обрання козацької старшини (council), розподілу земель між куренями тощо.

- **Гетьман / Кошовий отаман:** Очолював Запорізьку Січ виборний гетьман (після 1648 р. - Кошовий отаман), який обирався радою на 1 рік. Гетьман/кошовий наділявся вищою судовою і виконавчою владою, був головнокомандувачем, представляв Військо Запорізьке на дипломатичних переговорах. Під час походів він мав необмежену владу.
- **Суддя:** Чинив суд. Друга особа після кошового у владній ієрархії Січі.
- **Писар:** Очолював військову канцелярію, відав усім діловодством.
- **Обозний:** Керував артилерією (artillery).
- **Осавул:** Порученець (помічник) гетьмана—слідкував за порядком у Січі.

Конституція Пилипа Орлика

Про волелюбний та демократичний устрій козаків свідчить угода, яку Гетьман Пилип Орлик уклав зі старшиною та запорожцями у 1710 р. Ця конституція вважається однією із перших демократичних конституцій у Європі, і **була першою в світі конституцією, яка встановила демократичний стандарт для поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову** – той же стандарт, який існує в Конституції США. Конституція обмежувала владу гетьмана і встановила Генеральну Раду, демократично обраний козацький парламент. Українська конституція 1710 р. передувала конституціям США (1788 р.), Франції (1791 р.) і Польщі (1791 р.) і відображала прогресивні та демократичні наміри козацької влади.

Кіш. Саме слово “Січ” означало столицю всього запорізького козацтва, центр діяльності і управління всіма військовими справами. Поряд з цим терміном вживалося й слово “Кіш” (з якого походить слово “кошовий”), під яким розуміли центральний орган управління (central governing body), що керував адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. За допомогою кошової системи здійснювалося розміщення (placement) козаків у коші - польовому таборі (field camp) під час військових походів та й на самій Січі. У коші козацтво розподілялося на курені - військово-адміністративні одиниці і водночас козацьке житло (dwelling). Їх очолювали виборні курінні отамани.

Військові завдання та функції Запорізької Січі

Запорізька Січ, виконуючи історичну місію захисту рідної землі та порятунку української нації, захищала Україну від турецько-татарської агресії.

- Козаки зміцнили фортифікаціями міста й містечка, створили військову систему оборони кордонів України, що проіснувала протягом трьох століть.
- Постійно діяли пости зі сторожовими черговими загонами, які спостерігали за степовими шляхами й переправами через річки.
- За допомогою оригінальної сигналізації козаки попереджали населення про просування татарських орд, намагалися організувати опір ворогу.
- Саме в Запорізькій Січі було створено Запорізьке Військо, що стало організаційною формою збройних сил України.

Запорізьке Військо

Запорізьке Військо славилось своєю високою боєготовністю (battle readiness) і військовою майстерністю. Це досяглося в значній мірі тому, що воно було регулярним (regular army) – на Січі була добре налагоджене (well-established) військове навчання і значна частина війська жила в куренях на Січі, займаючись щоденно бойовою підготовкою. Козацьке військо мистецтво перевершувало стратегію й тактику феодалних європейських армій.

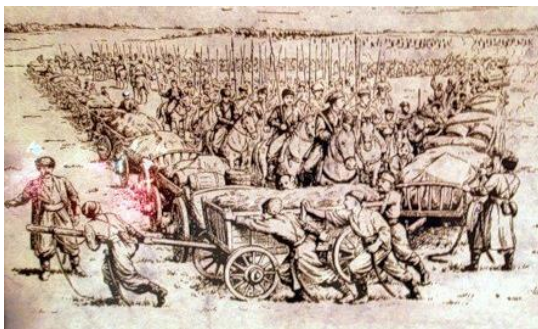
Герб Війська Запорозького - постать козака, озброєного мушкетом (musket) і шаблею, - виник (arose) у другій половині 16 ст. Герб уперше зображено на печатці Війська Запорозького 1595 р., за гетьманування Григорія Лободи. Упродовж усього існування козацтва цей головний символ залишався незмінним. Він зображався на печатках Війська Запорозького та Гетьманщини, на прапорах, портретах, у рукописах і друкованих виданнях.

Ведення боїв у голому степу, чисельність, і час нападу якого неможливо було передбачити, примусило козаків виробляти власну тактику, якою стало використання піхоти.

Козацька піхота та розвідка

Найбільше слави в козацькому війську здобула піхота (infantry, foot soldiers). Ця риса Запорізького Війська складалася історично, тому що козацтво не мало змоги утримувати потужну кавалерію (cavalry—soldiers on horseback). Під час бою піхота шикувалася (lined up) у три лави. Перша лава стріляла, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Під час особливо жорстоких битв застосовувалася “битва галасом”, коли козацьке військо змішувалося з ворожим у рукопашному бою (hand-to-hand combat).

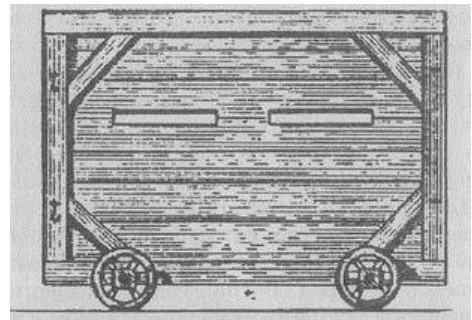
Найпопулярніший бойовий порядок називався табором. Він будувався з возів, скріплених ланцюгами, і з кожної сторони виводилися гармати. Військо перебувало в середині укріплення. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Табір називали “рухомою фортецею”, бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом.

У козацькому війську були дозір (patrol, watch) і розвідка (reconnaissance). Це підводить нас до особливо цікавої теми: **Пластуни - козацький “спецназ” (special forces)**. Їх боялися татари і турки, і вони наводили страх на європейські армії. Пластуни – вихідці із Запорізької Січі. Назва “пластун” походить з українського слова “пластувати” – повзти, але деякі вважають, що це ім’я пішло від козака на прізвище Пластун.

- Пластуни на Січі мали свій окремий курінь і не кожен міг потрапити в їх ряди. Найчастіше спеціальність пластуна передавалася у спадок (was inherited) або ними ставали козаки змалку, прислугуючі досвідченим бійцям.
- Пластуни виконували набагато більш широке коло обов’язків, ніж інші військові підрозділи. Вони були слідопитами (trackers), розвідниками і диверсантами (diversionary tacticians), їм необхідно було знати артилерійську і саперну (combat) справу, майстерно плавати у бурхливих річках, оволодіти ведення рукопашного бою.

Артилерія козаків

Запорожці також були майстрами артилерії (artillery, large guns or cannons). Вони віддавали перевагу легким гарматам, які дозволяли вільне маневрування (maneuvering) під час бою. Гармата – незамінна (indispensable) для навального (sweeping) козацького наступу. Для штурму козаки використовували різні укриття, зокрема гуляй-города – пристрої з дерев’яних щитів на колесах з отворами (openings) для рушниць і гармат. Козацьке військо відзначалося мобільністю і тому використовувало легкі гармати.

Козацький гуляй-город

Зброя козака

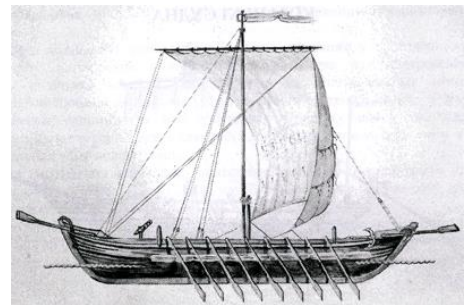
Зброя козаків була дуже різноманітною. Складалась вона з холодної (cold weapons—do not involve fire or explosions) та вогнепальної (firearms). Деяка зброя виготовлялася на Січі, інша – захоплена в боях.

- **Холодна зброя:** Типічна холодна зброя козака – *ніж, спис* (spear), *шабля*. Іранський різновид шабель був основним типом шабель Запорожців; відзначається значною кривизною клинка (large curvature of the blade).
- **Вогнепальна зброя:** З вогнепальної зброї частіше за все козаки використовували *пістолі* та *рушниці*. Завдяки легкості рушниці (порівняно з мушкетами), з’явилась можливість вести бій у різноманітному положенні, у тому числі і сидячи на коні.

Козацький флот

Військова майстерність козаків повною мірою виявлялася і в морських походах. На Січі вважалося, що справжній козак лише той, хто бував в морських походах. Козацький флот складався з легких та надзвичайно маневрених човнів - чайок.

- Човен у вигляді величезної видовбаної колоди (hollowed out log), по бортах обшитої дошками (sides built of wooden planks).
- На чайках було два стерна (helms), спереду і ззаду, щоб не треба було повертати; була й щогла для вітрил (mast for sails), але козаки надавали перевагу веслам (oars).

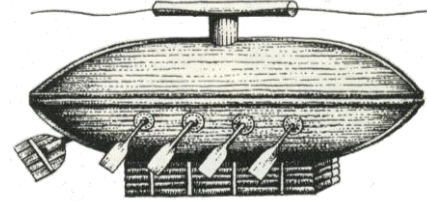

- Перевагою чайок було те, що вони могли пришвартуватися (moor) до будь-якого берега, і вони були легкі, швидкі, і маневрені - все на відміну від турецьких галер (galleys, ships).

Тактики козацьких походів в морських боях: Запорожці вміло використувували можливості своїх човнів. Чайки зовсім близько підходили з-під сонця або вночі до турецької галери, і козаки, непомічені (unnoticed) ворогом, швидко атакували.

Чи мали козаки підводні човни?

Крім відваги козаки демонстрували і винахідливість (inventiveness). Часом козаки перевертали чайку дном догори і рушали на ворога. Чайка і без того була мало помітна, і коли біля самих галер з води появлялися човни, ворогові вже не лишалося часу стати до бою.

Історики мають також свідчення очевидців (eyewitnesses) про справжні козацькі підводні човни: Такий човен мав подвійне днище (double bottom); між днищами клали вантаж – щось важке, щоб човен міг зануритися (submerge) у воду. Зверху накривали таким самим перевернутим човном. На поверхню моря виходила труба для спостереження, схожа на перископ. Підійшовши до ворожої галери, козаки викидали вантаж, човен вистрибував на поверхню, верхня частина переверталась, і зразу на поверхні води з'являлося 2 човни, і козаки кидалися на штурм галери. Але крім свідчення очевидців доказу немає – козацький підводний човен залишається легендою.

Хто міг стати козаком?

Кожен християнин чоловічої статі, незалежно від свого соціального стану, міг приєднатися до козацького братства. Міг він і при бажанні покинути його. Але щоб козака прийняли на Січ, він повинен був: знати українську мову, мати православну віру, вміти володіти зброєю, бути неодруженим, дотримуватись традицій товариства та присяги вірності (oath of loyalty) йому. Сімейні козаки могли мати своє господарство та сім'ю і проживати виключно за межами Січі (до фортеці Запорізької Січі заборонялося приводити жінок, і запорожці вважали небажаним козаку одружуватися з молодих років).

- Прийти на Січ міг кожний, але той, хто хотів тут оселитися, повинен був пройти військовий іспит у досвідчених воїнів. Якщо був слабким і непридатним до військової служби, його не приймали й відсиляли назад додому.
- Козаки брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до куренів. Коли юнакові виповнювалося 14 років, той козак, що привіз його, брав свого вихованця щоб той чистив зброю, порався біля коня, допомагав у походах.

Характеристики / цінності козаків

- Запорізькі козаки носили як відмінний знак на голові **чуб** (оселедець, чуприна).
 - Традиція чуба передавалася від Київської Русі і так з часом дійшла і до козаків.
 - Коли один козак вирвав його в іншого, то мусив заплатити йому п'ять карбованців.
 - Козаки казали: “Як на війні загину – мене ангел понесе в небо за чуприну”.
- В основі світобачення козаків, ідеологічним фундаментом козацької держави були волелюбні й національно-релігійні засади. Глибока релігійність, захист православної віри – характерні ознаки духовного життя Запоріжжя. Вступ до запорізького товариства починався з питання: “У Бога віруєш?” Треба відповісти: “Вірую в Христа, у святу Трійцю” і перехреститися.

- У великій шані в козаків перебувало побратимство. Кожен козак віддавав своє життя за волю родичів і побратимів. На знак побратимства вони мінялися хрестами з тіла, дарували один одному коней, зброю. В боях билися поруч й рятували один одного або захищали своїм тілом.
 - Щоб ховати тих, хто загинув у бою, навіть коли його тіло не було знайдене, козаки насипали кургани⁴, або пагорби (могили, burial mounds). Ще й сьогодні можна побачити багато курганів у степах Очакова (на узбережжі (coast) Чорного моря, біля гирла (mouth) Дніпра) та Криму.
- На січі цінувалася освіта. В школі навчалися дорослі і діти, і школа мала громадський устрій схожий на все військо: обирали двох отаманів – одного для дорослих, другого для дітей. Вони вчилися читанню, співів і письма; навчальними предметами були грамота, молитви, закон Божий і письмо.

Законодавство

Запорізькі козаки взагалі уникали (avoided) писаних законів, побоюючись, щоб вони не змінили їхніх свобод. Як у виборі військової старшини й розподілі земель, так і в судах, покараннях і стратах (executions) запорізькі козаки керувалися не писаними законами (written laws), а “словесним правом” (oral or verbal laws).

- Суд у Запоріжжі був простим, швидким і справедливим у повному розумінні цих слів. Скривдений і кривдник усно викладали перед суддями суть своєї справи, вислуховували їх усне рішення й відразу припиняли свої незгоди й непорозуміння.
 - Перед суддями всі були однаково рівними — і простий козак і значний товариш.
- Злочинство суворо каралося. Різні покарання і страти призначалися за злочини: прив’язання до гармати за зневагу (disrespect) до начальства (authority), за грошовий борг (debt); шмагання (flogging) за злодійство. Найпопулярнішою стратою - забивання киями (clubs). Найстрашнішою стратою - закопування злочинця живим в землю.
 - Якщо один козак вбив другого з умисним наміром (deliberately), то його клали на тіло вбитого і їх ховали в одній могилі. Цей звичай зберігався в запорізьких козаків аж до кінця їх існування.
 - Вживати спиртні напої під час військових походів було заборонено. За пияцтво, як і за зраду, передбачалася смертна кара. У жодній армії світу не було таких вимог.

Харчування козаків ... Не можна лише воювати – треба і їсти!

- Козаки кожного куреня мешкали разом зі своїм отаманом. Для приготування їжі у кожному курені був кухар.
- Популярною їжею на Січі були кашоподібні (porridge-like) страви з різних видів зерна. (Кожен козак носив свою ложку у халяві чобота.) До столу, який на Січі звався “сирном”, подавали найчастіше наступні страви:

⁴ Пригадайте собі слова пісні "Юначе, Ти Знай": "...Там, де поля і безліч курганів". Мабуть тепер краще зрозумієте пісню!

- Соломаха (саламаха) – житнє борошно (rye flour), густо зварене з водою й засмажене олією.
- Тетеря – рідка пшоняна (millet) каша, до якої під час кипіння додавалося кисле житнє тісто (rye sourdough); часом тетеря вживалася з риб'ячою юшкою, жиром, молоком. Тетеря подавалась до обіду і була улюбленою стравою козаків.
- Щерб – рідко зварене борошно на риб'ячій ющі.
- На вечерю часто подавали гречані галушки (buckwheat dumplings) з часником або юшку, зварену з риби.
- Мабуть ви зауважили, що в багатьох стравах використовували риб'ячу юшку. Великі групи козаків займалися рибним промислом. Риба була суттєвим додатком до раціону харчування козаків як влітку, так і взимку.
 - М'ясні страви були святковими. Якщо козаки хотіли їсти м'ясо, то збирали додаткові гроші, закупували продукти і передавали їх кухареві.

Риба - не лише страва!

Щоб убезпечити себе від вошей (lice), козаки варили осетрину (sturgeon). Коли жир з риби вкрив воду, козак занурював у казан (cauldron) нову сорочку й лишав її просочитися жиром. Потім він вдягав її і знімав лише тоді, коли вона стала зовсім зношена.

- Харчові запаси поповнювалися козаками постійно. Особливо хотілося б відзначити козаків, які проживали в зимівниках.
 - Зимівник — назва господарства у запорізьких козаків, де вони перебували, коли не було військових дій, особливо взимку.
 - Зимівники виникли для утримання худоби взимку. Згодом зимівники перетворилися на великі господарства, де поряд зі скотарством (animal husbandry) розвивалося землеробство, бджільництво, тощо.
 - Козаків, що жили в зимівнику, кликали у військовий похід лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців (messengers). Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.
 - Заселення та освоєння Дикого поля українцями досягнуто до великої міри через розширення зимівників. На момент скасування Січі було понад 730 зимівників.
- Козаки вживали багато часнику, хрону, цибулі, гіркого перцю, капусти, червоного буряка, пили узвар.
- Цікаво згадати, що козаки рідко коли споживали печений хліб – борошно не завжди було в достатній кількості і випікання хліба вимагало великої кількості людей, значних затрат праці і часу.
- Козаки, які не належали до жодного куреня і заробляли собі на життя яким-небудь ремеслом чи торгівлею, мешкали у своїх хатах на околицях, живучи за свій рахунок. Звичайно вони мали ліпше харчування, ніж отамани – й до того ж їли хліб!

- Під час військових походів режим харчування був зовсім іншим, змінювався також і набір продуктів. Вирушаючи в похід, козак повинен був брати з собою запас продуктів, якого повинно було вистачити на кілька місяців. Тому в дорогу брали те, що не псувалось.
 - Основу раціону в походах становили сухарі, крупи, борошно, сало. Воду возили в баклагах, прив'язаних до сідла. В походи також брали риболовні сітки.

Козацька символіка

До козацької символіки 16-18 ст. належали клейноди (regalia), які відображали військовий й адміністративний уклад козацтва:

- **Булава:** Символ гетьманської влади, мала ручку з міцного, найчастіше горіхового, дерева з кулею на кінці. Булава переважно була позолочена і прикрашалася коштовним камінням. Курінні отамани носили жезли-пірначі (a type of mace).
- **Бунчук кошового:** Це держак [pole] із золотою кулею, під якою підвішено кінське волосся.
- **Писарський каламар:** Чорнильниці різних форм, виготовленні майстрами з металу чи кераміки, належали писарю.
- **Військова печатка:** Усі документи війська запорізького скріплювалися печаткою.
- **Литаври:** Удари довбиша у литаври, тобто військові барабани, скликали січову раду.
- **Прапор:** Його урочисто піднімали під час походів. На своїх прапорах козаки зазвичай зображували святих, або християнські символи.
- **Гармати:** Це самозрозуміле ... тяжко воювати без гармат!

Традиції і символи пов'язані з козацтвом

Українські народні козацькі пісні виникли у 15-16 ст. з появою козацтва. Маючи у своїй основі реальні факти і явища (events) – боротьба з турецько-татарськими нападниками, перемоги і поразки козацького війська, чужинська неволя, рабство і т. д. – козацькі пісні та думи витворюють ліричний образ козака – типового представника Запорізької Січі, відтворюють його думки і почуття, зроджені різними обставинами неспокойного козацького життя, та передають романтику козацької волі.

- До козацьких пісень включаються **думи** – ліро-епічні твори української усної словесності (sung epic poems) про події з життя козаків. Перший відомий запис думи датується 10 січня 1684 р. Це — твір “Дума про козака Голоту”, присвячений боротьбі українського народу проти татарських нападників. У думі козак Голота (від назви для бідних, так звано “голих” козаків - “голота”) протиставляється багатому татарині.

Кобзарі. Кобзарі були творцями дум та історичних пісень, що відображали найважливіші події життя українського народу.

- За часів козаччини кобзарі прославляли бойові походи Війська Запорізького, а козаки понад усе любили пісню.
- Пісні супроводжувалися (accompanied by) грою на кобзі, лірі або бандурі (звідки прийшла інша їхня назва, лірники або бандуристи).
- Здебільшого кобзарі були сліпими від народження або втрачали зір у полоні, тож змушені були мандрувати разом із хлопчиками-поводирями (як правило, поводитирями (guides) ставали сироти або діти з бідних сімей).

Традиція кобзарства вижила знищення Запорізької Січі, після чого кобзарі підтримували український дух – завдяки їм українці пам'ятали про своє героїчне минуле, про свою свободу та незалежність. Традиція сліпого кобзаря теж продовжилася – аж до 20 ст.

Гопак. Виникнення гопака пов'язують із козаками Запорізької Січі. Тому, спочатку у ньому брали участь виключно чоловіки. Танець виконувався козаками, які танцювали переважно парами. Їхній танець - своєрідний діалог, в якому вони демонстрували свій характер, а також силу, мужність. Козак-танцюристи ставали в коло виконуючи довільні рухи, а їхні товариші підтримували їх вигуками “Гоп!” та “Гей!”. Вважається, що звідси і походить назва танцю.

Після знищення Січі, гопак почали виконувати і дівчата в парі з хлопцями. Однак чоловіча партія залишається провідною. І неможливо його танцювати без козацьких шароварів!

Хустина. Коли козаки вирушали у похід, кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустину, як символ вірності в коханні. На випадок, коли козака спіткає смерть в дорозі, чи він згине в бою, хустка від дівчини виконує важливу роль: нею вкривають обличчя козака, “щоб хижі птахи очей не довбали, козацької крові не випивали...” Якщо козака ховали з військовими почестями, то тіло його клали в труну, накривали червоною китайкою (шовкова тканина (silk fabric) з Китаю), а хустину клали на осідланого коня, якого вели за труною. Так про цей звичай писав Тарас Шевченко у своїй поемі “Хустина”.

Козак-характерник. Згідно з легендами, козак-характерник (чарівник) умів ворожити, лікувати поранених козаків, знав вправи з фізичної підготовки козаків. За переказами, майже всі козацькі гетьмани, кошові отамани та відомі полковники були характерниками. Про характерників казали, що їх ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали, і що вони могли відкривати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі моря, брати в голі руки розпечені ядра, перебувати на дні ріки, “перекидатись” (transform) у звірів ... Не диво, що характерники часто були пластунами. Коли московські війська у 1775 р. підійшли руйнувати Січ, саме характерники закликали протистояти ворогові, на відміну від старшини, яка умовляла запорожців не проливати християнської крові. Найвідомішим козаком-характерником називають **Мамая**.

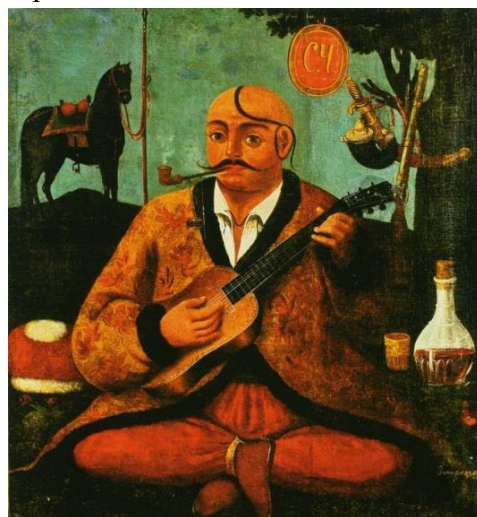
Козак-Мамай. Образ Козака-Мамая виявився духовним символом українців, уособлюючи (personifying) ідеали народу. Набувши свого значного поширення в Україні 18-19 ст., народна картина “Козак-Мамай” прикрашала чи не кожную українську хату, разом із

традиційними іконами. Мамай уособлював народну силу духу, незламність волі в боротьбі з поневолювачами. Зображення Мамає на народних картинах в час, коли Запорізьке Військо вже не існувало, сприймалося як особливий пам'ятник героїчному минулому українського народу. Немає іншого твору давнього українського народного малярства який прожив таке довге життя в стількох варіантах, повтореннях і копіях.

На картинах малювали Козака-Мамає в супроводі сакральної (sacred) для українців символіки:

- кобзи, що є символом національних традицій та співучої душі народу;
- коня, що є символом війни, некерованого (uncontrolled) гніву та хоробрості;
- дуба котрий символізує могутність народу.

Часто на малюнках зображують списа з прапором, козацького штофа (bottle) і чарки. Це були речі, пов'язані зі життям та смертю козака — спис ставили на місці поховання, штоф і чарку клали в могилу — вони нагадували про скороминушість (fleeting) життя та козацьку долю, в якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю (daily reality).

Коли вже йде мова про кобзарів, які вижили знищення Січі, і Козака-Мамає, як “пам'ятник героїчному минулому українського народу”, обов'язково повернутися до самої історії козацької доби, яка завершилася **Ліквідацією Запорізької Січі 1775 р. імператрицею Катериною II**. Почнемо з (дуже!) скороченою хронологією козацької доби:

Дата	Подія
1489, 1492 р.	Перші письмові згадки про козаків
1556 р.	Заснування Вишневецьким першої Запорізької Січі на Малій Хортиці
1569 р.	Люблінська унія, Утворення Речі Посполитої
1572 р.	Створення реєстрового козацтва універсалом короля Сигізмунда II Августа, монарха Речі Посполитої (Додаток 4)
1588 р.	Третій Литовський статут: Остаточне закріпачення селян
1591-1638 рр.	Антипольські козацькі повстання: В Україні відбулося шість великих козацьких повстань проти польсько-шляхетського панування ⁵
1596 р.	Укладення Берестейської церковної унії
1648 р.	Початок визвольної війни проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького
1649 р.	Зборівський договір: Мирний договір, укладений між Хмельницьким і Річчю Посполитою. Вперше за 300 років після падіння Галицько-Волинського князівства відновив Українську державу ⁶
1651р.	Битва під Берестечком: Найбільший бій Хмельниччини, між Військом Запорізьким та армією Речі Посполитої

⁵ Повстання відбулися під проводом: Криштофа Косинського (1591-1593), Северина Наливайка (1594-1596), Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (1630-1631), Івана Сулими (1635), Якова Остринина (1638).

⁶ Відновлена Українська козацька держава під назвою Гетьманщина існувала від 1649 р. аж до 1764 р. до скасування гетьманства російською імператрицею Катериною II.

1654 р.	Переяславська рада: Військова рада, скликана Хмельницьким для вирішення питання про відносини між Військом Запорізьким та Московською державою. Наслідок ради – Переяславська угода, союз України та Московії
1657 р.	Смерть Хмельницького, початок Руїни: Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті Хмельницького до початку гетьманства Мазепи (1687 р.). Під час Руїни Гетьманщина була поділена на Лівобережну та Правобережну, і ці володіння ворогували між собою
1658 - 1659 рр.	Україно-московська війна
1663 р.	Поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Україну: Лівобережжя та Київ увійшли до Московського царства, а Правобережжя – до Речі Посполитої
1687 р.	Початок гетьманування Івана Мазепи – Гетьман Війська Запорізького, голова козацької держави на Лівобережній (1687-1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704-1709)
1699 р.	Прийняття польським сеймом рішення про ліквідацію козацького війська і устрою на Правобережжі
1708 р.	Зруйнування російськими військами Батурина
1709 р.	Полтавська битва: Завершилася перемогою російськими військами Петра I над військами Карла XII (король Швеції) і Мазепи. Мазепа і Карл XII втекли до Молдови, де Мазепа помер 22 вересня 1709 р.
1714 р.	Мирний договір між Туреччиною і Польщею. Остаточна ліквідація козацького устрою на Правобережжі
1764 р.	Ліквідація автономії Гетьманщини: Катерина II скасувала посаду гетьмана, призначила росіянина Петра Рум'янцев-Задунайського генерал-губернатором Лівобережної України
1772, 1793, 1795 р.	Три поділи Речі Посполитої: Після третього поділу Річ Посполита – і польська держава – перестала існувати
1775 р.	Ліквідація Запорізької Січі: Знищення московськими військами Катерини II Підпільненської Січі, та остаточна ліквідація Запорізької Січі як козацької автономії. У наслідку цього Військо Запорізьке Низове припинило своє існування
1783 р.	Указ Катерини II про закріпачення селян, включно з частиною запорізького козацтва

Понад 200 років пройшло між заснуванням першої Січі і Ліквідацією Запорізької Січі. У цей період козацька держава постійно була затиснутою між трьома великими державами Східної Європи: Річчю Посполитою, Османською імперією і Московським царством. Загроза існувала з кожної сторони, і хоча в кінці російська імперія знищила Січ, можна сказати, що Річ Посполита відіграла важливу роль в її знищенні: Березневі статті 1654 р. були підписані з метою виходу з-під залежності Речі Посполитої. Сьогодні ці статті нам відомі як *Переяславська угода*.

Березневі статті: Переяславська угода 1654 року

У січні 1648 р. на Запоріжжі розпочалася Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Хмельницький розумів, що без доброго союзника (ally) Україна не могла перемогти остаточно. Гетьман просив військової

допомоги у московського царя, але він не дав Україні ні військової, ні дипломатичної підтримки. У відповідь Хмельницький схилився до рішення стати васалом Османської імперії – це сприяло рішення Земського собору (“general assembly”, форма парламенту в Московії) у 1653 р. вступити у війну з Річчю Посполитою та приєднати Україну.

Переяславська рада. 8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада. Хмельницький запропонував присутнім, щоб вони обрали собі одного государя з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля або московського царя. Хмельницький висловився за московського царя, зазначивши, що він однієї віри з українцями. Учасники ради підтримали думку Хмельницького.

Березневі статті. Наприкінці березня 1654 р. в Москві була укладена угода, що увійшла в історію під назвою “Березневі статті”. Угода передбачала цілковите збереження форм правління і території України, і цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Суверенітет (sovereignty) України частково обмежувався: заборонялися прямі стосунки з Річчю Посполитою і Османською імперією, і українці мусили виплачувати данину (tribute) Москві. Існують різні наукові оцінки (academic assesments) угоди 1654 р. щодо відносин між Москвою і Україною. Чи це був тимчасовий військовий союз, протекторат, чи справжнє об’єднання народів?

Угода була розірвана 30 січня 1667 р. Московією, що підписала Андрусівське перемир’я з Річчю Посполитою. Все одно, по сьогоднішній день росіяни сприймають Переяславську угоду як доказ об’єднання українського та російського народів, і в Катерини II були подібні погляди: серед причин ліквідації була загроза того, що Запоріжжя може знову стати осередком національно-визвольної боротьби українців.

Ліквідація Запорізької Січі 1775 р. Коли закінчилася Російсько-турецька війна у 1774 р. (яку Москві допомогли виграти запорожці) Катерині II настав зручний час для знищення українського козацтва. На початку червня 1775 р. російські війська раптово оточили Січ. Козаки не очікували такої події, а тому на Запоріжжі тоді перебувало зовсім мало вояків. На Січі зібралася рада на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським, яка вирішила не проливати крові та добровільно склала зброю перед московитами. 16 червня 1775 р. російськими військами було повністю зруйновано Січ. Козаків переводили у розряд державних селян, військовий скарб та майно конфіскували, козацьку старшину арештували, найбільшого покарання зазнав Калнишевський, засланий у Соловецький монастир (у Росії), де він у жахливих умовах пробув до смерті (1803 р.). Частина козаків повтікали за Дунай у межі Османської імперії, де заснували т.зв. Задунайську Січ на теренах сучасної Румунії.

Петро Калнишевський, останній кошовий отаман Запорізької Січі, був канонізований українською православною церквою у 2008 р.

Остаточне знищення козацької держави

- Територія Запорозьких вольностей перейшла у склад Російської імперії.
- Козацькі полки були перетворені на регулярні полки російської армії.
- У 1783 р. Катерина II закріпачила українських селян, у тому числі козаків, які увійшли у розряд селян після ліквідації Січі. Більша частина козацької старшини була зрівняна у правах з російським дворянством (received the same rights as Russian nobility), і тому почала підтримувати політику російського царизму і цим зрадила інтереси України.

Таким чином Україна втратила свої національні збройні сили — одну з головних ознак національної держави. Козацька держава була цілком знищена. Але Запорізька Січ залишилась в пам'яті українців ...

Вплив козаччини на українську ідентичність

Кобзарі - хранителі пам'яті козаччини

Після знищення Січі, кобзарі зберігали пам'ять козацької слави і закріпили її в свідомості (consciousness) українців.

- Шевченко заявив, що зростав на думках та піснях кобзарських, із поваги до цих народних співців назвав збірник своїх творів “Кобзар”.

Відповідно, російська влада сприймала їх як загрозу, і репресії проти кобзарів були різні:

- Ще за царського уряду з виходу Емського указу в 1876 р. заборонялося кобзарям виступати на сцені. Міліція нещадно била сліпих кобзарів які входили до великих міст.
- Після приходу радянської влади чимало кобзарів постраждали, особливо коли у 1930-их рр. влада СРСР розпочала кампанію (campaign) боротьби проти українського націоналізму.
 - Закони були змінені щоби контролювати розвиток кобзарства.
 - Багато кобзарів стали жертвами голодомору, були заарештовані та й зникли без сліду, були розстріляні.
 - В 1934 р. кобзарів зібрали на кобзарський з'їзд у Харкові та всіх разом з поводириями (guides) розстріляли. Цей розстріл тримався в таємниці та документи його виконання були знищені, однак не вдалося повністю приховати цей факт.

По сьогоднішній день, кобзарі залишаються важливою пам'яткою козацької історії. Наприклад, у 2014 р. вийшов фільм “Поводир”, в основу сюжету (plot) якого покладено мандри Україною українського сліпого музики та американського хлопчика (який служив йому як поводир) напередодні та під час Голодомору.

Козаки – втілення (embodiment) романтичних ідеалів

Важливу роль також відіграли українські інтелектуали і літератори кінця 18 ст. і 19 ст., які, захоплені романтизмом і романтичним націоналізмом, сильно вплинули на створення української ідентичності, особливо своїм зображенням героїчної козацької історії.

Романтизм (romanticism) і романтичний націоналізм (romantic nationalism). Якраз в той час, коли Катерина II надала наказ знищити Запорізьку Січ, в Європі розпочався **романтизм** - художній, літературний та інтелектуальний рух, який підкреслював уяву, емоції, характер, свободу та індивідуалізм, і прославляв звичайну людину (the common man) замість еліти. З романтизму народилася ідеологія **романтичного націоналізму**:

- Відображаючи (reflecting) фокус романтизму на просту людину, свободу і природу, романтичний націоналізм вважав, що уряд повинен визначатися (be determined) людьми, які народилися в межах “природного” середовища (environment), яке визначалося спільною мовою, звичаями, історією, і т.д. Іншими словами, країни повинні бути визначені за етнічністю (ethnicity).

Ця ідеологія вплинула на формування національної ідентичності європейських народів і надихнула (inspired) їх на визвольну боротьбу.

Український романтизм. Група українських інтелектуалів почала наслідувати європейських романтиків, таким чином почавши рух українського романтизму.

- Щоб вселити в українців гордість за свою націю, увага була приділена розвитку національних історій, створенню нових українських епосів (epics) і національної літератури.
- Вони зосередили увагу на тих сторінках історії, в яких Україна останньо була незалежною державою – козацька доба. І козаки втілювали ідеали романтизму: “прості” люди, які шанували над усе свободу свого народу.

По сьогоднішній день вважається, що цей рух відіграв найбільшу роль в створенні сучасної української національної ідентичності.

Козаки в творах українських письменників-романтиків

Котляревського “Енеїда”. Прекрасним прикладом впливу козаччини на українську літературу та ідентичність є Івана Котляревського поема “Енеїда” (написана у 1798 р. коли романтизм щойно розвивався), яка стала першим в українській літературі твором, написаним народною мовою.

- Поема була написана в добу становлення (establishment) романтизму і націоналізму в Європі, на тлі ностальгії (nostalgia) частини української еліти за козацькою державою.
- Запозичивши мотиви (і назву) поеми Вергілія (Virgil), Котляревський перетворив троянського (Trojan) царя Енея (Aeneas) на козака і відтворив різні сторони життя українського суспільства у другій половині 18 ст.

Творчість Котляревського високо цінував Тарас Шевченко, який був особливо вражений поемою “Енеїда”. Шевченко написав вірш “На вічну пам’ять Котляревському”, в якому представляв Котляревського, як національного співця та прославляв як творця безсмертної “Енеїди”. Не диво, що Шевченко продовжив літературну традицію розпочату Котляревським в творі “Енеїда” ...

Тарас Шевченко. Найбільш відомий український “романтичний націоналіст” – Тарас Шевченко. У своїх творах Шевченко намагався пробудити й укріпити в українців національну й соціальну свідомість, нагадати героїчну боротьбу предків за волю. (Згідно з родинними переказами, Шевченко сам був з козацького роду: він був нащадком козака Андрія, який на початку 18 ст. прийшов із Запорізької Січі.) Шевченка образ історичного минулого ґрунтувався на народних уявленнях про Запорізьку Січ і козацтво. Наприклад:

- У творах “Іван Підкова” та “Гамалія” описуються козацькі напади на турків.
- “Тарасова ніч” і “Гайдамаки” зосереджуються на боротьбі проти польського гніту.
- Драма “Назар Стодоля” відбувається поблизу Чигирини, столиця Гетьманщини у 17 ст.

Інші українські літератори також захоплювалися історією козацької держави, серед яких слід згадати *Миколу Гоголя*, який представив широке зображення визвольної боротьби українського народу і життя козаків у повісті “*Тарас Бульба*”, його найважливішим твором, за визнанням самого автора. Завдяки цим письменникам, а особливо Шевченкові, українці усвідомили, що вони нащадки (descendants) славного козацького роду.

“*Запорожець за Дунаєм*”. Семена Гулака-Артемівського опера “Запорожець за Дунаєм” - перша опера на лібрето українською мовою; прем'єра відбулась у Петербурзі 14 квітня 1863 р. Думка про створення української опери сформувалася у Гулака-Артемівського (довголітній друг Шевченка) у зв'язку з народним прагненням до створення національної культури на народній основі. Сюжет опери зосереджується на долі Задунайських козаків після знищення Січі. Царська цензура забороняла її виконання на сцені протягом 20 років.

До кінця 19 ст. весь український народ прославляв свою козацьку спадщину і почав не лиш мріяти про відновлення самостійної української держави, а й домагатися того. Гриміла цим кожна народня пісня, співала про це поезія. Український гімн проголосив: не “вмерла слава і воля” ... “покажем, що ми, браття, козацького роду!” Закликав Франко “славу, волю і честь здобувати” і народ відгукнувся—у 1917 р. розпочалася українська революція і боротьба за незалежність.

Нове “козацьке” військо для нової української держави

Армія УНР. 4 березня 1917 р.у Києві було проголошено утворення Української Центральної Ради (УЦР) - революційний парламент України, який керував українським національним рухом. 7 листопада 1917 р. УЦР проголосила Українську Народну Республіку (УНР).

“*Військо – це право нації на існування.*” - *Микола Міхновський, політичний діяч та організатор війська*. Ідея українського війська для нової української держави народилася до того, як держава була навіть оголошена. На нараді українців-вояків київського гарнізону (російської армії) вже 16 березня заснували український військовий клуб і почали організацію українського війська. За прикладом Києва військові клуби і ради створювались і в інших містах.

Солдати УНР слухають Антона Митя – кобзар, учасник національно-визвольного руху 1917-1921 рр.

Такого руху українців в армії не сподівалися навіть провідники УЦР. Творилося українське військо і постало нове покоління українських “козаків” – назви частин нового війська були запозичені від козаччини. Збройні формування УНР були створені на основі:

- **українізованих частин російської армії:**
 - В березні 1917 р. на нараді військових київського гарнізону було створено першу військову організацію — *Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка*. На засіданні ухвалено приступити до створення національної армії, розпочати формування українських добровільних полків і першому з них присвоїти назву — *Перший Український козацький ім. гетьмана Б. Хмельницького полк*.

- В серпні 1917 р. українізований 34-й армійський корпус російської армії під командуванням генерала Павла Скоропадського (майбутній “*гетьман*” Української Держави, яка замінила (replaced) УНР) був перейменований у Перший Український Корпус, а у вересні — з 6-го російського армійського корпусу сформовано *Другий Січовий Запорізький Корпус*.
- **загонів добровольців — “гайдамаків”, “вільного козацтва” та інших** (Це були новостворені частини, на відміну від переіменованих частин російської армії.):
 - *Гайдамацький курінь* — назва українських військових іррегулярних добровольчих формувань (батальйонів), створених 1917 р. офіцерами-українцями російської царської армії.
 - *Вільне козацтво* – національні добровільні військово-міліційні формування створені у квітні 1917 р. Загони створювали за козацьким звичаєм у вигляді територіальної самооборони з виборною старшиною.
- **українізованих частин австро-угорської армії (“українських січових стрільців”):**
 - *Українські січові стрільці (УСС)* — українське національне військове формування в складі австро-угорської армії, сформоване з добровольців (volunteers), які відгукнулися на заклик Головної Української Ради у Львові 6 серпня 1914 р.
 - Український рух особливо активізувався в Галичині з проголошенням УНР у Києві. Листопадовий зрив — українське повстання, організоване в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. силами УСС з метою встановлення влади Української Держави, названої згодом “Західноукраїнська Народна Республіка” (ЗУНР). 22 січня 1919 р. у Києві відбулося проголошення Акту про Злуку ЗУНР і УНР в єдину Українську Народну Республіку.
- **колишніх військовополонених австро-угорської армії (“січових стрільців” та інших):**
 - Перше військове формування Січових стрільців *поза* Галичиною – *Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців* – було зорганізовано у Києві у листопаді 1917 р. з військовополонених (prisoners of war) українських австро-угорців (галичан та буковинців), які добровільно згодилися захищати УЦР від більшовиків. Співзасновник і полковник “київських” Січових Стрільців – Іван Чмола.

Вплив козаччини в Пласті

Коли вже згадуємо засновників Пласту, то згадаємо вплив козаччини на нашу організацію.

- Слово “пласт” було використано як аналог (analog, equivalent) англійського слова “скаутинг” (scouting). Але саме слово походить від назви козаків-пластунів, які виконували функції розвідників у козацькому війську (як згадано скоріше).
- 1911 р. для українських молодіжних організацій був характерний підйомом патріотизму та цікавості молоді до українських військових традицій. Тому в Пласті був більш військовий напрямок в порівнянні з іншими скаутськими організаціями в

Європі – молодь навчали стріляти з рушниці та револьвера, робити далекі військові марші з наплечниками, сигналізувати, робити перев'язки (dressing wounds) тощо.

- Структура Пласту також полягала на військові традиції: курінь — організаційна і структурна одиниця Пласту, як і на Січі, і провідничі назви запозичені зі Січі (кошовий, курінний, писар, суддя).

Курінні патрони також відзеркалюють захоплення пластунів козацькою історією, особливо серед юнацьких куренів (*список не є повний*):

• 3-ий кур. ім. Івана Мазепи (Нью Йорк)	• 31-ий кур. ім. Івана Виговського (Пассейк)
• 3-ий кур. ім. Івана Виговського (Львів)	• 35-ий кур. ім. Григора Орлика (Йонкерс)
• 5-ий кур. ім. Петра Сагайдачного (Ньюарк)	• 43-ий кур. ім. Пилипа Орлика (Львів)
• 7-ий кур. ім. Петра Сагайдачного (Львів)	• 73-ий кур. ім. Івана Богуна (Львів)
• 17-ий кур. ім. Байди Вишневецького (Клівленд)	• Самостійний гурток юнаків “Самостійні Козаки”

Інші приклади впливу козаччини в юнацтві:

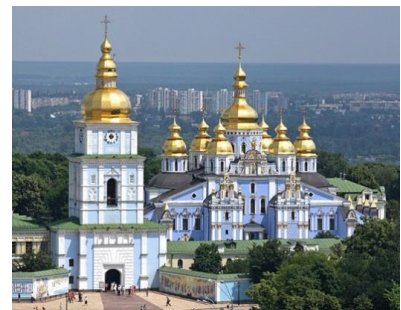
- **Гетьманські скоби і вірлиці:** На відміну від ступенів прихильника, учасника, розвідувача та скоба, цей почесний ступінь не здобувається – може бути наданий лише з ініціативи виховника. Цей ступінь надається за винятково взірцеву працю та поставу.
- **Золота Булава:** Булава – найбільш знана клейнода гетьманської держави. Не диво, тоді, що юнацький вишкільний табір “Золота Булава” зорієнтований на провідників та ставить за мету познайомити юнацтво із принципами ефективного провідництва, дати кожному учаснику нагоду реалізації його провідницьких якостей.
- **Орликіяда:** Без гетьманського роду Орликів, не було б Орликіяди! Мета Орликіяди – вас заохочувати вивчати та шанувати історію української держави та стати її захисниками, як гетьман Пилип Орлик та його син Григор. А *Гетьманич* та *Гетьманівна* – це юнак і юначка, які виявляють надзвичайну пластову поставу і діяльність, виявляють провідницькі якості і мають високий інтелектуальний рівень – гетьмани серед юнацтва.

Спадщина козаччини в сьогоднішній Україні

Хоч козацька держава вже століттями не існує, її спадщина зберігається до цього дня. Ось кілька прикладів:

Архітектура: Хочете побачити “козацькі” церкви? *Козацьке бароко* – назва мистецького стилю, що був поширений в землях Війська Запорозького у 17–18 ст. В українській архітектурі отримало ще назву “мазепинське бароко”, оскільки воно набуло найвищого свого розвитку та завершення в часи гетьманства Івана Мазепи. Мазепинська доба створила свій власний стиль, що проявлявся не лише в архітектурі, мистецтві та літературі, але й в цілому культурному житті гетьманської України. Багато древньоруських храмів 11–12 ст. були перебудовані у 17–18 ст., отримавши нове оздоблення, новий вигляд, і таким чином вони стали зразками мазепинського бароко (київські Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської Лаври та інші).

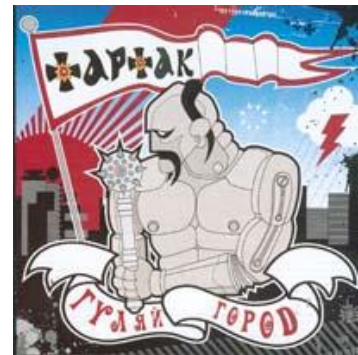
Михайлівський
Золотоверхий монастир

Освіта: Хочете навчатися, де навчалися гетьмани? Поступіть в **Києво-Могилянську академію**. Значним досягненням козацької доби стало створення у 1632 р. київським митрополитом Петром Могилою першої вищої школи й визначного культурно-освітнього центру в Україні. Школа мала підтримку Війська Запорозького і багато хто з козацької старшини та гетьманів Запорізького козацтва навчалися тут, в тому числі Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок, та Іван Скоропадський. 14 серпня 1817 р. Академію було закрито, але сьогодні Національний університет “Києво-Могилянська академія” розміщується в корпусах історичної Києво-Могилянської академії, від якої отримав свою назву.

Культура: По сьогоднішній день святкуємо літературні та музичні твори присвячені козацькій славі—твори Котляревського, Шевченка, Гоголя, Гулака-Артемовського та багатьох інших. Наприкінці 20 ст. Київський Кобзарський Цех⁷ (спільнота дослідників, реконструкторів і любителів кобзарської традиції) почав відродження традиції кобзарства, і нині в Україні діє Національна спілка кобзарів України. (В діаспорі також зберігаються кобзарські традиції – гляньте Додаток 5.) Також зберігається козацька пам’ять в народних танцях та чисельних народних піснях. Але вплив козацької культури не проявляється виключно у збереженні творів, танців і пісень з минулого. Також цікаво розглянути вплив козацької культури в сучасній українській культурі, а особливо у музиці.

Прикінці 20 ст. з’явилися так звані “автентичні” (authentic) фольклорні ансамблі, які ставили собі за мету відтворити український музичний фольклор в “автентичній” манері. В той же час український фольклор став предметом інтересу рок-гуртів. Знаковим (landmark) став альбом “Гуляйгород” записаний гуртом “Тартак” з фольклорним гуртом “Гуляйгород”; альбом поєднав рок-музику з автентичним співом – і явним впливом козащини. Обов’язково також згадати гурт “Гайдамаки”, який назвав свій стиль музики “козак-рок” і старався поєднати музику “з ідеями свободи та справедливості”. Які інші такі гурти вам знайомі?

Альбом “Гуляйгород”

Козаки на Євромайдані. Завершимо розмову на Євромайдані – акції в Україні, передусім, проти корупції, а також на підтримку входу до Євросоюзу ... і таким чином проти впливу Росії в Україні. Відповідно, що на Євромайдан приїхали козаки. Безперечно, що і до цього дня, козаки залишаються символом свободи, хоробрості, гордості для українського народу.

⁷ Цех – форма організації ремісників (artisans); guild. Цехи були поширені в містах Західної Європи починаючи з 11-12 ст. У 17-18 ст. цехи поширилися на Правобережжя і на Гетьманщину.

Додаток 1: Українська шляхта

У 14 ст. Галицько-Волинське князівство перестало існувати і майже вся територія України увійшла до складу Литовського князівства. Панівною верствою (ruling class) українського суспільства в періоді між княжою добою і козацькою добою була українська шляхта (nobility, aristocracy). Слово походить від верхньонімецького (Old High German) слова *Slacht* (рід, порода).

- Верхівку (the top) шляхетської ієрархії (hierarchy) посідали князі. Князі мали особливе становище в тодішньому суспільстві — князем треба було народитися. Княжі роди (Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Збараські та інші) пов'язували свій родовід із князями Київської Русі.
 - Мабуть ви зауважили рід Вишневецьких серед княжих родів і згадали собі Дмитра Вишневецького. “Байда” властиво походив з двох княжих родів: його батько був з роду Вишневецьких, а його мати була сестрою князя Костянтина Острозького.
- За князями йшли пани. До панів належала заможна (wealthy) шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження (noble lineage rather than royal lineage) і спадковим землеволодінням (inherited properties).
- Нижчий стан шляхти (дрібна й середня шляхта) утворювали в більшості бояри. Бояри були залежні від князів—вони здобували шляхетство і право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу.
 - In sum, generally “пани” inherited their noble titles and property, whereas “бояри” earned them through military service, analogous to lords and knights in Western Europe.

Додаток 2: Уніатська церква

Українська греко-католицька, або *уніатська* (uniate), церква була створена в результаті Берестейської унії 1596 р. – об'єднання католицької і православної церков після розколу 1054 р., і тому її називали уніатською, від слова “унія” (union). З поширенням російської імперії почалося пригнічення (oppression) і з часом ліквідація уніатської церкви; церква в Правобережній Україні і на Волині була ліквідована в 1839 р., а на Холмщині у 1875 р. У 1940-их рр. Були спроби розірвати Берестейську унію з ініціативи керівництва СРСР і Українська греко-католицька церква була змушена діяти в підпіллі аж поки не була відновлена у 1989 р.

Додаток 3: Запор(о)зькі чи Запор(і)зькі?

Цікаве питання часто виникає в розмові про козаків: чи були вони запор(о)зькі чи запор(і)зькі?

- **Запор(о)зький козак:** Запорозький — це той, що за порогами. З цього багато людей роблять висновок, що потрібно писати літеру “о”. “Пороги” — множина.
- **Запор(і)зький козак:** В однині буде “поріг”. “-різь-” — закритий склад. Отже, потрібно писати “Запорізький” з літерою “і”.

Обидва варіанти правильні, але історичним є “запорозький”. Одночасно, мови розвиваються і міняються. Сьогодні існує місто Запор(і)жжя, яке знаходиться в Запор(і)зькій області. Таким чином, сучасне тлумачення слова вимагає літеру “і”.

Додаток 4: Реєстрове козацтво

У 1572 р. монарх Речі Посполитої Сигізмунд II Август дав доручення вибрати певну кількість козаків, що мала функціонувати в якості найманого війська (hired army).

- Наймані козаки були записані в окремий реєстр (список), від чого дістали назву “реєстрових козаків”.

- Держава їм приділяла певні права і привілеї: реєстрові козаки діставали річну платню, були незалежними від місцевої адміністрації, звільнялися від сплати податків, і т.д.
 - Реєстрових козаків офіційне призначення полягало в охороні південно-східних кордонів від турецько-татарських нападів, але:
 - основна мета реєстру полягала в запровадженні певного контролю над Запорізькою Січчю, і
 - польська влада також намагалася створити розкол між козаками—тому, що число реєстрових козаків було обмежене, більшість козаків лишалися без прав і привілеїв.
- Спочатку королівський уряд призначав старшину, а потім її вибирали самі реєстрові козаки. Так відбулася легітимація (legitimization) козацького стану. Попри офіційні обмеження (despite official restrictions), реєстрове козацтво створило новий соціальний стан (position/status), що став носієм і захисником української національно-релігійної ідентичності. Найбільш видатною постаттю в історії українського реєстрового козацтва – гетьман Богдан Хмельницький.

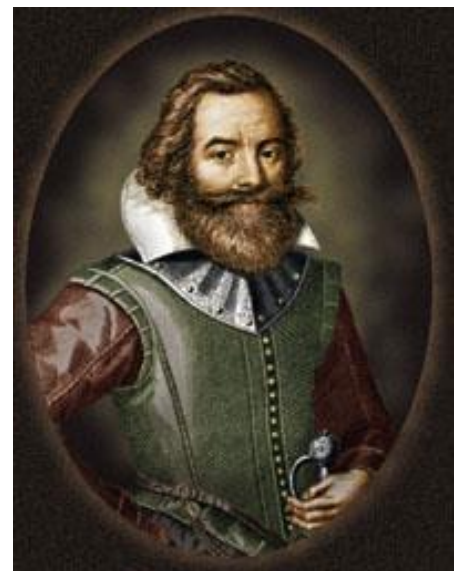
Додаток 5: Кобзарське мистецтво в українській діаспорі

Обов'язково згадати роль діаспори в збереженні кобзарської традиції.

- В діаспорі зацікавлення в бандурі та в кобзарстві було ще з виїзду на переселення перших українців. Як наприклад:
 - В Каліуші (Польща), де з 1921 р. були інтерновані воїни УНР, були створені перші бандурні гуртки на діаспорі.
 - В Чехословаччині в 1922-23 рр. була створена майстерня та школа гри на бандурі, яка пізніше переросла в капелу бандуристів.
- Капела бандуристів ім. Тараса Шевченка, створена 1918 р. в Україні, емігрувала до Детройту в 1949 р. Сьогодні капела – один з найвідоміших та найбільших мистецьких колективів за кордоном. Можемо гордитися, що серед членів капели є і пластуни!
- Впродовж 20 ст. в діаспорі були створені різні ансамблі та капели бандуристів, а також різного роду літні табори для виховання молодих бандуристів та інструкторів, та видання літератури та записів.

Додаток 6: Козаки в Америці

Останній цікавий факт хочемо помістити, тому, що ми все ж таки знаходимося на Американському континенті! За легендами, козаки добрались і до Америки. Джон Сміт (John Smith), один із засновників першого британського поселення на американському континенті, раніше брав участь у католицькій боротьбі проти татар та турків. Кажуть, що Сміт потрапив у полон, де пробув аж доки козаки його не врятували. Коли повернувся до Англії, запросив і кількох запорожців, звідкіля вони з ним вирушили до Америки. Факт чи легенда? Знаємо точно, що українець прибув до Джеймстаун (Jamestown) зі Смітом: *Лаврентій Богун - перший писемно зафіксований виходець із України, який ступив на землю Американського континенту у 1608 р.* Цей факт згадано у другому томі записок Сміта про подорожі у Європі, Африці та Америці (1630). Хоч невідомо чи Богун був козаком, без сумніву, що був українцем!

капітан Джон Сміт